

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ ХХІ СТОЛІТТЯ: ПОШУК ПРІОРИТЕТІВ

УДК 316.7:17.021.4-043.86
DOI 10.32782/NPU-VOU.2024.2(93).02

Андрій СЛИВІНСЬКИЙ

аспірант

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
<https://orcid.org/0009-0000-8998-5157>

СОЦІОКУЛЬТУРНА ВЗАЄМОДІЯ ЯК ФАКТОР ЕВОЛЮЦІОНУВАННЯ ЛЮДСТВА

Перспективи еволюціонування людства коректно інтерпретувати системним об'єктом, а втілення таких перспектив на практиці залежить від багатьох факторів, які є водночас елементами цієї системи. Здебільшого дослідники цілком аргументовано привертають увагу до певної сукупності детермінант, що визначають конкретно-історичного поступу людства за висхідним сценарієм. Здебільшого це фактори, які забезпечують локальну еволюцію, а сукупність цих локальних результатів формує глобальну еволюцію – еволюцію людства. Однак глобальний успіх не завжди досягається через механічну сукупність локальних результатів. Крім того, існує універсальна детермінанта, яка визначає перспективи еволюціонування людства – це соціокультурна взаємодія: вона спроможна забезпечувати успіх еволюціонування на глобальному та трансчасовому рівнях.

Ключові слова: соціокультурна взаємодія, ефективність суспільства, детермінативна зумовленість еволюції людства, комунікативний обмін, цивілізаційний підхід, картина світу, критеріальний консенсус.

Andriy SLIVINSKYI

SOCIO-CULTURAL INTERACTION AS A FACTOR OF THE EVOLUTION OF HUMANITY

It is correct to interpret the prospects for the evolution of humanity as a system object, and the implementation of such prospects in practice depends on many factors that are at the same time elements of this system. For the most part, researchers, with good reason, draw attention to a certain set of determinants that determine the specific historical progress of mankind according to the upward scenario. As a rule, these are factors that ensure local evolution, and the totality of these local results forms global evolution – the evolution of humanity. However, global success is not always achieved at the expense of a mechanical set of local results. In addition, there is a universal determinant that determines the prospects for the evolution of humanity – this is socio-cultural interaction: it is able to ensure the success of evolution on a global and transtemporal level.

Key words: socio-cultural interaction, efficiency of society, deterministic conditioning of human evolution, communicative exchange, civilizational approach, worldview, criterion consensus.

Актуальність. Людство є ефективним і значною мірою можливим настільки, наскільки воно функціонує на принципах со-

ціокультурного взаємопотенціювання. Одним із показових історичних прикладів, які вже набули статусу мему й концептуальної

метафори, є феномен Шовкового шляху, який, крім суто торговельної функції, виконував і в різних модифікаціях продовжує виконувати функцію соціокультурного обміну на взаємовигідних умовах.

Однак слід враховувати, що варіативність соціокультурних впливів і обмінів надзвичайно розлога, а чимало з них (висловлюючись коректніше – більшість) мають на меті не взаємовигідне еволюціонування всіх сторін соціокультурної взаємодії, а забезпечення конкурентних переваг і світоглядно-аксіологічного домінування певних культурно-цивілізаційних пріоритетів, яким решта людства має слухняно підкорятися.

Такий de-facto асиміляційний тренд призводить до тієї уніфікації, у якій навіть за великого бажання важко розгледіти взаємовигідну еволюцію всіх соціокультурних складових людства. І це не дивно, бо в цьому разі доводиться констатувати не стільки еволюцію, скільки інволюцію людства, тобто його становлення не за висхідною, а за низхідною траєкторією розвитку. Таке *проблемне поле*, власне, й окреслює *предметні межі* цього дослідження.

Мета – здійснити аналіз соціокультурної взаємодії як фактора еволюціонування людства – насамперед крізь призму проблемних викликів, загроз і небезпек, притаманних нашому сьогоденню.

Виклад основного матеріалу. У фаховому середовищі існує консенсус із приводу того, що найбільш високі шанси для перспектив ефективного суспільного ладу забезпечують вільні ринки, дотримання прав людини, верховенство права й обрання урядів, діяльність яких обмежується незалежною судовою владою, вільною пресою та енергійним громадянським суспільством. І це стосується не лише суспільного ладу в окремо взятій країні, а й на глобальному рівні. Утім, такий підхід не вичерпує собою всього інструментального діапазону, завдяки якому забезпечується ефективність суспільного ладу – він є лише, скажімо так, *інституційним*, а інституційна складова завжди утворює хоч і істотно *необхідне атрибутивне* опертя ефективності,

проте воно ніколи не було й бути не може **достатнім та імперативним**.

У цьому контексті закономірно виникає запитання: який фактор (чи сукупність факторів) забезпечує і навіть гарантує еволюціонування людства за висхідним трендом – у напрямі послідовного й неухильного підвищення рівня ефективності суспільного ладу? Цим фактором є взаємовигідний обмін, взаємотенціуюча взаємодія різних соціокультурних кластерів. У цьому разі йдеться не лише й у більшості випадків не стільки про *торговельно-економічну складову обміну і взаємодії*, скільки про **соціокультурну транспарентність**, яка нівелює вкорінену в кожному суверенному соціокультурному чиннику інстинкт ксенофобії – тієї недовіри до «Інших» як передумови всіх протистоянь, конфліктів і воєн. Переконливість цього аргументу можна простежити ще на прикладі взаємовигідного співжиття «паралельних гілок людства (у тому числі тих, нащадками яких є сучасні люди, наприклад Homo habilis, Homo ergaster, Homo heidelbergensis, Homo erectus та інших)» [7].

Між цими гілками існувало чимало антропоморфічних відмінностей, проте вони в абсолютній більшості випадків не були підставою для ксенофобії і конфронтації. Чому? Основною причиною вважається дуже хиткий онтологічний статус і похмурі перспективи розвитку кожної з гілок людства, що спонукало до пошуку ефективних засобів взаємодії, а не взаємопоборювання. Натомість посилення ксенофобії і конфронтації робило перспективи виживання ще більш химерними, тому така альтернатива й стратегема були категорично неприйнятними.

Чергове запитання, яке потребує аргументаційно переконливої відповіді, має такий вербальний формат: що сприяє соціокультурній транспарентності; інакше кажучи, що лежить в її основі? Чимало дослідників ставлять соціокультурну транспарентність у залежність від фактора номадизму, тобто своєрідного кочівництва в найрізноманітніших формах, яке нібито забезпечує латентне соціокультурне вза-

емопроникнення. За твердженням представників цього концептуального підходу, хоча тематика номадизму здебільшого асоціюється з епохою постмодерну, насправді явище номадизму було притаманне людству споконвічно – навіть сам факт розселення людей по всій планеті є втіленням апріорного номадизму, імперативно притаманного природі людини й людства.

Із цього приводу варто зробити декілька принципів зауважень, які слід враховувати для потреб коректного позиціонування номадизму. Насамперед треба мати на увазі, що необхідно виокремити явища і процеси, які є позитивними для еволюції людства, тобто які забезпечують **еволюцію**, а не **інволюцію** людства. Тож виникає чергове запитання: чи сприяє еволюції людства номадизм, чи забезпечує і гарантує він таку мету? Негативна відповідь практично не підлягає сумніву, оскільки номадизм у багатьох аспектах і за багатьма параметрами субстанційно протистоїть усталеній парадигмі розуміння цивілізації, її змістовних і функціональних ознак.

Щоб проілюструвати цю тезу, достатньо вдатися до послуг історичної аналогії з класичними репрезентантами номадизму – так званими народами моря, які близько 1200 р. до н. е. призвели до краху цивілізації епохи бронзи. Саме експансія мультіетнічної групи під умовною назвою «народи моря» на терени Близького Сходу та Єгипту підписала історичний вирок усьому конкуруючому тріо цивілізацій епохи бронзи – Мікенам, Єгипту та Хетті.

Принагідно зазначимо, що виокремлюють щонайменше дев'ять етнічних складових народів моря. Ледве не всі вони досі залишаються неідентифікованими за критерієм етнічної приналежності. З високою вірогідністю можна стверджувати хіба що про згаданих у Біблії філістимлян як одну із дев'яти складових. Утім, існує непорушний консенсус із приводу того, що народи моря є класичним втіленням номадизму – як функціонально-інструментального, так і в сенсі способу й стилю життя.

Так само в абсолютній більшості випадків еволюції людства не сприяла торгівля

рабами. Між іншим у часовому діапазоні XV – XVIII століть з території України в регіон Північної Африки було вивезено понад 2,2 млн жінок. Саме цей історичний епізод работоргівлі призвів до істотної зміни кольору шкіри в багатьох територіальних ареалах Північної Африки (йдеться про територію сучасної Лівії, Тунісу, Алжиру та Марокко [24]).

Тематика соціокультурної взаємодії як фактора еволюціонування людства актуалізує аспект не лише симбіозу, а й культурно-цивілізаційної демаркації, змістовного розмежування, оскільки ефективна єдність можлива лише як наслідок попереднього усвідомлення смислових, значеннєвих і аксіологічних відмінностей. Із цього приводу варто визнати, що «людина не може вибрати культуру, бо культура сама «вибирає людину» – в тому сенсі, що неухильно притаманна їй за результатами самої логіки життєвого процесу так само, як певна етнічність, мова й інші успадковані атрибути соціального буття. Натомість вибір людиною цивілізаційного вектора (напряму, ієрархії) цілком можливий і за багатьох обставин навіть неминучий» [16, с. 629]. Із цього приводу існує чимало іронічних і навіть курйозних історичних паралелей [19].

Також слід розуміти, що «міжцивілізаційний антагонізм лежить в основі політичного й геополітичного протистояння. Не випадково, згідно з оцінками більшості представників експертного середовища, в оглядовому майбутньому зіткнення геополітичних інтересів реалізовуватиметься як зіткнення цивілізацій, а найважливіші демаркації і безкомпромісні конфлікти визначатимуться соціокультурними аргументами» [18, с. 15–16].

У книзі «Зброя, мікроби та сталь» Джаред Даймонд проаналізував сукупність факторів, які забезпечили домінування західної цивілізації впродовж кількох попередніх століть [20]. Згідно з аргументацією автора, після завершення останнього льодовикового періоду мисливці-збирачі цілком логічно й закономірно почали одомашнювати диких рослин і тварин, проте вирішальну перевагу отримали соціуми,

які відали перевагу виробництву продуктів харчування. Двома іншими детермінантами історичного успіху були опірність імунітету мікробам і зброя як інструмент захисту й нападу. Суспільства, які володіли цими трьома інструментами, могли не лише захищати себе від зовнішніх зазіхань, а й здійснювали ефективну експансію, знищуючи сусідів за допомогою зброї і хвороб, до яких у їхніх організмів була опірність.

Як зазначає професор університету Торонто Стівен Пінкер, у межах формально єдиної людської природи споконвічно ведуть безкомпромісну боротьбу антагоністичні спонуки – ангели (емпатія, раціональне й критичне мислення, самоконтроль) і демони (прагнення домінувати, заздрість, помста, насильство) [14]. Фундаментальна проблема полягає в тому, що неконфронтаційне поєднання таких субстанцій навіть у межах одного соціокультурного кластера є завданням нелегким, а забезпечити це поєднання на міжкультурному, міжцивілізаційному й глобальному рівнях підвищує рівень складності якщо не на порядок, то щонайменше в рази.

Цей аспект має різні предметні відгалуження. Наприклад, у книзі «Культурна карта: розшифрування того, як люди думають, керують і виконують справи в різних культурах» Ерін Майєр аналізує вплив культурних відмінностей на міжнародний бізнес, на багатьох прикладах ілюструючи, як найбільш успішні лідери світу орієнтуються у складних культурних відмінностях у мультикультурному середовищі [27]. Будучи професором однієї з провідних міжнародних бізнес-шкіл світу (INSEAD), авторка розкриває специфіку моделей спілкування та бізнес-систем у різних частинах світу, аргументовано стверджуючи, що успіх політики й бізнесу у все більш глобалізованому світі вимагає навичок орієнтування (смысло-значенневої навігації) в культурних відмінностях і насамперед – у декодуванні ієрархій смислів чужих культур.

Відповідно до концептуалістики Нікласа Лумана, соціокультурний дослідницький підхід оперує доволі розлогим

і значною мірою розмитим тематичним дослідницьким спектром: тут береться до уваги і вплив культурних та цивілізаційних факторів на динаміку соціальних процесів, і детермінативні впливи образно-символічних ієрархій, ментальності, стереотипів, стилістики аргументації, інтерпретації, комунікації, тощо – кожен із перерахованих аспектів і чимало інших у різний спосіб віддзеркалюють сутність соціокультурної складової суспільного життя. Наведені аспекти об'єднують кожен соціум не лише конкретно-історичного періоду, а й у трансчасовому форматі. Саме завдяки ним явище соціокультурної спадкоємності та знанневої кумулятивності стає не просто можливим, а й неухильним.

Критеріальна багатоманітність і неостаточність постає водночас перевагою та недоліком соціокультурного дослідницького підходу: перевагою можна вважати інтерпретаційну евристику, обумовлена можливістю гнучко реагувати на різні проблемні виклики й альтернативи; натомість недоліком є аргументаційний волюнтаризм і суб'єктивізм, який підриває довіру до висновків і пропозицій. Такий стан пов'язаний насамперед і головно з труднощами теоретико-концептуального дорослішання – він притаманний практично кожному відносно молодому дослідницькому підходу, тому такі реалії варто сприймати як закономірний етап становлення, який із часом неухильно набуде більш виразних критеріальних ознак.

А поки що слід враховувати, що **кожне соціокультурне середовище конкретно-історичного формату володіє власними уявленнями про нормативність, бажаність і неприйнятність** щодо найрізноманітніших аспектів своєї життєдіяльності. Такі уявлення більшою чи меншою мірою обов'язково відрізняються від аналогічних уявлень не лише інших соціокультурних середовищ, а й від власних уявлень, притаманних іншій конкретно-історичній стадії свого розвитку. Як наслідок – **репрезентанти різних соціокультурних ойкумен застосовують різні стереотипні маркери, смислові й критеріальні лекала**, а також,

послугуючись терміном Вільфредо Парето, сітку дериватів. Між іншим якраз ігнорування такої специфіки й лежить в основі абсолютної більшості непорозумінь і різнотлумачень, пов'язаних із тлумаченням вердиктів інших соціокультурних середовищ щодо резонансних світоглядних альтернатив і аксіологічних перехресть.

Зазначена несумісність (культурно-цивілізаційна, ментальна, аксіологічна, світоглядна, конфесійна тощо) – це об'єктивна й закономірна даність, закладена на рівні етиології, субстанційного статус-кво. На поверховому ілюстративному рівні це означає, що явища, тенденції і проблемні виклики, які в межах одного соціокультурного середовища мають статус «не комільфо», у межах іншого соціокультурного кластера можуть вважатися цілком прийнятними або бути об'єктом індиферентного ставлення з огляду на свою неістотність, маргінальність і периферійність.

Як слушно зазначає Тарас Лаврук, «якщо не рахуватися з культурно-цивілізаційними та історичними особливостями світосприйняття, то навіть паперові маки можуть стати причиною дипломатичних скандалів». Зокрема, у 2010 році влада Китаю вкрай негативно відреагувала на пришпилені до одягу членів британської делегації в Пекіні паперові червоні маки як знак пам'яті про загиблих у війнах. У Британії в жовтні – на початку листопада відбувається благодійна кампанія *Poppy Appeal* (від англ. *poppy* – «мак») зі збору коштів для ветеранів війн. Кожен жертводавець у ветеранській організації отримує червоні паперові маки, які прийнято пришпилювати на одяг. Однак у Китаї мак асоціюється з опіумними війнами, розв'язаними Великою Британією і Францією проти Китаю з метою захисту торговельних інтересів (передовсім торгівлі опіумом). Тож офіційний Пекін відреконував носіння маків британською делегацією «неприйнятним», а офіційний Лондон у відповідь заявив, що його делегація маки не зніме [10, с. 346].

Зрештою, історія людства насичена багатьма прикладами соціокультурної несумісності смислів і значень – наприклад, у

східній культурній традиції мовчазність є вираженням духовного, тоді коли в західній то всього лише ознака нездатності, неспроможності висловлювання» [3, с. 33]. Ось ще одна виразна ілюстрація: «Оскільки в мусульманському мистецтві заборонено зображати живих істот, то це табу гіперкомпенсується неймовірними візерунками-арабесками: попри позірний хаотизм, їх зображення підпадає під чітку регламентацію симетрії і періодичності» [16, с. 23].

Треба визнати, що на теоретико-концептуальному рівні подібну специфіку доволі переконливо звів до спільного аргументаційного знаменника фундатор дослідницького напрямку етнології Гарольд Гарфінкел ще понад півстоліття тому [22]. Власне, етнологія якраз і є сферою знань про соціокультурну навантаженість смислів і значень, про внутрішню логіку їх стереотипізації і закономірності канонізації. Саме відгалуженням цієї сфери знань є теорія фонових очікувань, яка окреслює принципи смислової конотації відповідно до специфіки конкретно-історичної соціокультурної навантаженості.

Соціокультурна навантаженість смислів і значень істотно обумовлена фактором менталітету як сукупності автоматизмів сфери свідомості й підсвідомості, котра формує способи бачення світу й уявлення людей, що належать до однієї соціокультурної спільноти. Оскільки в основі поняття «менталітет» лежить латинське слово *mens*, що позначає водночас і мислення, і розум, і деякі інші споріднені, але нетотожні процеси, то цей фактор зумовив полісемантичність менталітету, труднощі його тлумачення.

Як понятійний конструкт менталітет первісно був покликаний виконувати функцію засобу об'єктивізації історичного знання, способу реконструкції історичних реалій [13]. Це стиль, спосіб життєдіяльності, властивий соціальній групі або соціокультурній спільноті, соціуму загалом, сукупність стереотипних способів мислити, діяти, сприймати й перетворювати світ. Менталітет виявляє, позиціонує в різних видах соціальних відносин і діяльності за

допомогою низки функцій: світоглядної, консолідуючої, соціалізуючої, реагування й адаптації, регулятивно-аксіологічної, захисної, прогностичної.

Як аргументовано наполягає А. Баюжева, «менталітет проявляється в схильності індивідуума до певних типів реакцій – власне, він є їх механізмом. Він відрізняється від «думок», «учень», «ідеологій» тим, що своїм носієм не відрефлектований і сформульований. Питання «який ваш менталітет?» позбавлене сенсу. Менталітет може бути лише «тестований» ззовні, «відстежений» там, де ми бачимо щось, не схоже на нас самих. Менталітет не тотожний висловлюваним думкам і видимим способам дії» [1, с. 146].

Менталітет як соціокультурний феномен віддзеркалює взаємозв'язок, взаємозалежність і взаємодоповнюваність трьох основних компонент: а) *соціокультурна компонента* віддзеркалює життєдіяльність соціуму як носія менталітету в його духовних, релігійних, економічних, політичних характеристиках, що охоплюють усі сторони життя суспільства і є найбільш ємним і багатограним; б) *психологічна компонента* – це насамперед смислова демаркація як відображення психосфери, котра визначає національний характер соціальної спільноти; в) *цивілізаційна компонента* є необхідною складовою національного менталітету, позаяк смислова кореляція між цивілізацією і культурою кожного народу визначається динамікою культурно-цивілізаційного розвитку. Отже, цивілізаційна орієнтація є матрицею соціокультурного розвитку народу загалом, включно з його менталітетом.

Менталітет – це синтезована в процесі історичного розвитку суспільства інтегральна система світоглядно-семантичних пріоритетів соціокультурного простору, сформована на основі взаємодіючих форм суспільної свідомості й колективного несвідомого в єдності базових ідей і думок. Менталітет простежується на рівні здатності соціальних утворень відображати й перетворювати дійсність оригінальним, лише їм притаманним способом [2; 8; 15].

У книзі «Втеча від свободи» Еріх Фромм ужив поняття «соціального характеру», вважаючи його синонімічним поняттю колективних уявлень і ментальностей. Гастон Бутуль у книзі «Менталітет» (Les mentalites, 1952) виходив із того, що ментальності є своєрідною призмою сукупності ідей та інтелектуальних настанов, які індивід і суспільство використовують для формування, структуризації та ієрархізації картини світу.

Люсьєн Февр вважав, що історіку до снаги не стільки реконструкція об'єктивного світу, скільки відтворення світобачення й умонастроїв (ментальностей) людей досліджуваної епохи, тобто суб'єктивних оцінок світу з усіма важливими для тих людей реаліями. Жорж Дюбі й Марк Блок виходили з аналогічних міркувань.

Ментальності виражають не стільки індивідуальні настанови індивіда, скільки позаособистий (надіндивідуальний) аспект суспільної свідомості. Суб'єктом ментальностей є не індивід, а соціум. Ментальності виявляють себе у вербальній культурі суспільства, у мові жестів, у поведінці, звичаях, традиціях і віруваннях.

У сучасному гуманітарному знанні поняття ментальностей вживається для позначення тих чи інших культурних стереотипів, способу мислення, вірувань великих соціальних груп і суспільства загалом. До сфери ментальності належить усе те, що є «повсякденною свідомістю», «свідомістю звичок».

Виходячи з того, що основним системоутворювальним фактором кожного суспільства є єдина система цінностей, котра включає релігію, вірування, уявлення та звичаї, Марк Блок акцентував увагу на найменш виражених формах ментальної діяльності, повсякденних вчинках і звичках, за допомогою яких соціальні зв'язки реалізують свій функціональний потенціал. На думку М. Блока, ментальності об'єднують практично всіх членів суспільства, хоча часто не усвідомлюються самими людьми, а проявляються через особливості бачення світу, уявлення про час і простір, організацію праці, поведінкові та ритуальні особливості.

Вони імпліковані в знакових системах, звичаях, традиціях, віруваннях тощо й лежать в основі типології поведінкового кодексу (слов'янського, балканського, кавказького, арабського і т. ін.).

Слід враховувати, що **«межі культурного сценарію неухильно стандартизують мислення людини, а це латентно сприяє домінуванню шаблонів і стереотипів, неспроможних забезпечити ефективне, а прецінь – інноваційне становлення людини і суспільства. Не випадково справжні творці й новатори культури часто відхиляються від усталених культурних сценаріїв, започатковують непройдені, оригінальні, раніше невідомі сюжети діяльності, які згодом стають концептуальними орієнтирами для нових культурних сценаріїв»** [16, с. 21]. Домінування шаблонів і стереотипів не може не викликати відчуття незавершеності, неостаточності й невідповідності канонам наукової верифікації, проте наша сучасність оперує лише таким «глобусом» смислів і значень.

Загалом треба визнати, що історія, з канонічною модифікацією якої нам доводиться мати справу в наш час, переповнена міфологічними стереотипами, що мають дуже мало спільного з дійсністю, а натомість є породженням культурно-цивілізаційної тенденційності й пропаганди. Наприклад, на противагу усталеному стереотипу Персія воювала не з Грецією, а з окремими грецькими полісами, позаяк інші грецькі поліси або зберігали нейтралітет, або навіть надавали свої легіони для послуг перських царів Дарія і Ксеркса.

Так само субкультури самураїв та ніндзя за багатьма світоглядними, аксіологічними та етичними ознаками є принциповими антиподами й антагоністами, проте спрощеному світовідчуттю пересічного носія соціокультурної парадигми Заходу здебільшого байдуже, що ті справи честі, заради яких самураї та ніндзя готові померти, є істотно різними, а почасти несумісними. Чому? Та тому, що для таких носіїв «усі китайці на одне обличчя» – зрештою, як і всі японці, араби, мусульмани й загалом ті «Інші», сенсожиттєве кредо яких відріз-

няється від уніфікованого й стандартизованого квазідемократизму репрезентантів «цивілізованого світу».

Між іншим ось слушне зауваження з приводу міри цивілізованості: у Європі туалетним папером не користувалися аж до початку ХХ століття, а в Китаї його випускали для імператорського палацу ще в VI столітті [12]. Утім, такий і подібні йому неспростовні факти не завадили появі феномену, який Редьярд Кіплінг назвав «тягарем білої людини» (англ. *The White Man's Burden*), натякаючи на ледве не сакральне місіонерсько-цивілізаторське покликання американців та європейців як ексклюзивних носіїв цивілізаційних цінностей. Цей «тягар» віддзеркалює непорушну впевненість у цивілізаційній перевазі (*superiority complex*) – попри те, що зазначена перевага є вкрай сумнівною і химерною, а цивілізаторська місія Заходу щоразу більше проблематизується, повсякчас набуваючи суперечливих ознак [9].

Закономірно напрошується запитання: чому Захід упродовж попереднього півтисячоліття отримав стратегічну перевагу перед рештою світу? У книзі «Міра цивілізації: як соціальний розвиток визначає долю націй» Іан Морріс аргументовано доводить, що впродовж 90 % часу з моменту останнього льодовикового періоду найбільш розвинений регіон світу був на західному кінці Євразії, хоча впродовж 1200 років – від 550 до 1750 року – регіон Східної Азії був більш розвиненим [28]. І лише наприкінці ХVІІІ століття, коли північно-західні європейці скористалися енергією викопного палива, Захід зробив рішучий крок уперед. Натомість Азія не мала потреби у використанні викопного палива і ця нібито перевага на дистанції в кілька сотень років виявилася програшною.

Повертаючись до ключової інтриги з приводу соціокультурної взаємодії як фактора еволюціонування людства, сформулюємо ще одне запитання: завдяки чому відбувається експотенційний розвиток людства? Фахове середовище оперує двома складовими відповідями: якщо на індивідуальному рівні ключового значення

набуває розкріпачення як право приймати рішення на власний розсуд, то на глобальному рівні пріоритетного значення набуває соціокультурне взаємопотенціювання.

Чергове логічне запитання формулюється так: завдяки чому відбувається (забезпечується) соціокультурне взаємопотенціювання? Очевидно, насамперед і головню завдяки єдності картини світу (за принципом єдність людства тотожна єдності картини світу). Однак **досягнення мети єдності картини світу може відбутися з використанням різних засобів, більшість з яких призводять не до соціокультурного взаємопотенціювання, а до поглинання, елімінації одних соціокультурних ареалів іншими.**

Між іншим «словосполучення «дивитися на світ очима» якраз і є буквальним утіленням світоглядного впливу» [5, с. 42]. Тут треба визнати, що за станом на сьогодні в абсолютній більшості випадків соціокультурної взаємодії початкова (апріорна) мета кожної зі сторін такої взаємодії полягає в тому, щоб змусити суспільну свідомість дивитися на світ своїми очима (чи навіть не своїми, а очима певної світоглядної парадигми).

Принагідно зазначимо, що запитання «чийми очима ми дивимося на світ?» мало всі ознаки актуальності ще в часи грецької античності, хоча тоді можливість суверенного світогляду й незаангажованого мислення була стократ вищою, ніж нині, коли кожен із нас перебуває практично скрізь і всюди під тотальним інформаційним пресингом і навіювально-маніпулятивним впливом інформаційних ресурсів найрізноманітнішого профілю, об'єднаних єдиною специфічною особливістю – забезпечення інтересів своїх фактичних власників, бенефіціарів [29].

Комунікація постає інструментом інформаційного зв'язку, за відсутності якого ефективне функціонування суспільства є не лише сумнівним, а й неможливим: **ефективність людського суспільства значною мірою зумовлена ефективністю комунікативних зв'язків і взаємодій.** Комунікація – ключова детермінанта життєдіяльності су-

часного людства, а сутнісні ознаки людини сучасного гатунку значною мірою визначаються комунікативними процесами та віддзеркалюється на рівні комунікації.

Негативно позначатися на виразності комунікативного сприйняття в принципі може будь-що – як нестача деталізованості й конкретики, так і надмірність: усе залежить від соціокультурної і конкретно-історичної специфіки. У кожному разі **саме фактором соціокультурних відмінностей обумовлена абсолютна більшість смислових втрат під час комунікативних обмінів.** Цей феномен пояснюється тим, що **різні соціокультурні ареали** канонізують **різні значення**, а типи комунікативної раціональності різних соціокультурних середовищ мають чимало принципових відмінностей. Наведена специфічна особливість надає особливого значення комунікативній культурі, яка віддзеркалює засвоєний комунікативний досвід.

Слід враховувати, що кожна парадигма – це так чи інакше теоретико-концептуальний і загалом світоглядний полон, а кожна комунікація – це вплив на свідомість реципієнта інформаційного впливу, це спроба канонізації певної моделі світу, яка не обов'язково збігається з реальною картиною світу [6]. Тарас Лаврук має рацію: «Те, заради чого століття тому розпочинали Світову війну, сьогодні досягається в заощадливий спосіб – завдяки інформаційному впливу на масову свідомість» [11, с. 389].

На жаль, доводиться констатувати, що **абсолютна більшість комунікативних опцій сучасності використовується з метою, яка не збігається або й узагалі принципово суперечить соціокультурній взаємодії з користю для еволюціонування людства.** Насамперед йдеться про надмірну насиченість інформаційного й комунікативного поля інструментарієм (засобами) пропаганди, завдяки якому вочевидь неможливо досягти мети всезагального блага. Здавалося б, пропаганда, золотий вік якої припав на третю й четверту декади минулого століття, не може бути ефективним засобом впливу в XXI столітті, бо вона надто примітивна й прямолінійна.

Але ж ні, як переконливо ілюструє Пітер Померанцев, нашому поколінню випало жити в похмурих реаліях, у межах яких картина світу для індивідуальної і масової свідомості формується чорною риторикою, навіювальними практиками реклами, ботами, троями й операціями вірусного впливу на громадськість, здійснюваними під контролем висококваліфікованих психотерапевтів [30]. У такій сюрреалістичній атмосфері, створеній із метою дезорієнтації і викривленого сприйняття дійсності, ми поступово втрачаємо розуміння не лише об'єктивних реалій, а й навіть слів, за посередництва яких ці реалії артикулюються.

Також важко не погодитися з Альоною Гурківською: «Окрім misinformation як неправдивої, часткової, неповної, нечіткої й неоднозначної інформації раз у раз доводиться мати справу з риторичними техніками й маніпулятивними інструментами у формі дезінформації, подвійних стандартів, популізму, демагогії, чорної риторики, мови ненависті (hate speech), вікон Овертона, (ре)фреймінгу тощо. Дієвість цих засобів впливу на індивідуальну й масову свідомість обумовлена їхнім психосоматичним навантаженням» [5, с. 133].

Логічним наслідком такого статус-кво є той факт, що чітка межа між істиною та брехнею відійшла в минуле. Як зазначає Ральф Кейс у книзі «Ера постправди: нечесність і обман у сучасному житті», в епоху постправди нам доводиться мати справу як із невиразною критеріальною демаркацією правди та брехні, так і з категорією неоднозначних тверджень, які підпадають під критеріальні ознаки «полегшеної правди», «неоправди», «м'якої правди» тощо, а постправа набула ознак інтелектуального виклику, гри і звички, котра все більше набуває ознак узвичаєної норми нашої повсякденності [26]. Дослідження Ральфа Кейса доводить, що середньостатистичний американець вдається до інструментарію постправди практично повсякчас – і здебільшого без жодних причин. Вірогідні наслідки для суспільства такої спонтанної нечесності важко спрогнозувати, але одне не підлягає сумніву: йдеться про край не-

безпечний тренд, а вся інтрига стосується лише міри його фатальності в оглядовому майбутньому.

Чи не найбільш загрозливий симптом пов'язаний із тим, що «до послуг інструментарію постправди вдаються всі суспільно-політичні режими сучасності безвідносно до їхнього місця в таблиці про демократичні ранги, а причина такого феномену обумовлена тим, що інструментарій постправди в багатьох прикладних аспектах володіє таким рівнем ефективності, з яким важко змагатися демократичним нормам і процедурам. Однак постправа не в змозі забезпечити якісні інформаційні переваги, тому в абсолютній більшості випадків врешті-решт призводить до програшу» [4, с. 9].

Резонансна книга «Міф про «вільні медіа» та фейкові новини в епоху постправди» осмислює причинно-наслідкові зв'язки істерії «фейкових новин» і міфу про «вільні медіа» [32]. Автор розпочинає оповідь із нібито простого, проте цілком оригінального й іронічного запитання: а чи існувала коли-небудь «епоха правди»? Численні ілюстрації доводять, що «золотої епохи» правди не існувало ніколи. Однак наше сьогодення все-таки є особливим – у сенсі зловживання постправдою, відвертою брехнею, спробами ввести в оману й навіяти масовій свідомості картину світу, яка не має нічого спільного з реальністю. Усе це – закономірний наслідок надмірної комерціалізації ЗМІ та закріплення за новинами статусу товару, яким можна торгувати в різний спосіб.

Окреслена специфіка привертає увагу до ідей як товару та ринку їхнього збуту як засобу експансивного поширення. Цей аспект переконливо висвітлила Жаклін Рюс у фундаментальній праці «Поступ сучасних ідей» [17]. Кристофер Еліот мав рацію: «Подібно до імперій та рас, ідеї також мають природні межі» [21, с. 12]. Однак епоха інформаційного суспільства створює майже безмежні можливості пролонгування природних меж ледве не кожної ідеї. Ця обставина загострює аспект відповідальності за поширення ідей і потребу рефлексій

щодо поширених спроб уникнення такої відповідальності.

Не в останню чергу мета легітимації безвідповідальності досягається засобом застосування маніпулятивних технологій. Цей аспект виразно висвітлив Владислав Ятченко в резонансній книзі «Біблія маніпуляцій: темний бік спілкування» [25]. Також заслуговує на прискіпливу увагу тенденція виразної політизації маніпулятивних впливів, збільшення питомої ваги політичної складової в маніпулятивних практиках. Ця тенденція нарощується за двоєдиним сценарієм: з *одного боку*, маніпуляції відбуваються насамперед задля досягнення певної політичної мети, з *іншого боку*, для забезпечення ефективності маніпулятивних впливів все частіше вдаються до послуг політичних(владних, управлінських) ресурсів.

Такий аспект переконливо висвітлив Вільям Рікер у книзі «Мистецтво політичної маніпуляції» [31]. Автор виразно змалював, як відбувається маніпулювання опонентами для здобуття політичної переваги. На підставі ґрунтовних історичних аналогій він з'ясував, що маніпуляції людьми є явищем трансісторичним: від Римського сенату через Конституційну конвенцію 1787 року до Конгресу, законодавчих органів штатів та міських рад США ХХ століття, а наслідки маніпуляцій є багатоманітними й далекосяжними, тому вони заслуговують на прискіпливу увагу, на ретельні рефлексійні зусилля і прискіпливий компаративний аналіз.

Після падіння Берлінського муру найбільший трафік маніпулятивних впливів здійснювався під егідою безпрецедентно розрекламованої концептуалістики «відкритого суспільства». Скот Говард у нещодавно опублікованій алармістській книзі викриває осіб і транснаціональні корпорації, які фінансують поштовх до глобалізації та знищення національних кордонів: саме ці персони й структури стоять за лаштунками глобалізму, саме вони, а не ефемерна «закономірність суспільного розвитку постбіполярного світу», простелили шлях цьому мегатренду впродовж попередньої

третини століття [23]. А що стосується згадки в назві книги про концепт «відкритого суспільства», то вона є не випадковою, бо йдеться про латентну присутність в абсолютній більшості маніпулятивних об'єктів найбільш одіозного репрезентанта глобалістської афери.

Насправді, як доводить Скот Говард, так зване відкрите суспільство у його неоліберальній версії постає втіленням волонтаризму, який почасти набуває ознак екстремального авантюризму із загрозливими, вкрай небезпечними наслідками як для окремих країн, так і для людства загалом. У такого статус-кво де-факто не має нічого спільного ні з відкритим суспільством, ні з демократією: це нагадує скоріше тоталітарну секту, організовану на принципах «вибракування» кожного, хто стоїть на заваді бізнесового експансіонізму певних осіб і забезпечення їхніх корпоративних інтересів. Воістину, нічого особистого – просто бізнес.

Ще Бісмарк зауважив: тим, кому подобається ковбаса і політика, краще не знати, з чого вони складаються і яким є процес їхнього виготовлення. Тут напрошуються аналогії із шахрайським жонгливанням ідеєю відкритого суспільства, яка є продовженням і, ймовірно, фінальною стадією мондіалістської парадигми «відкритих дверей».

У наш час навіть автаркії не можуть похизуватися абсолютним суверенітетом і відсутністю зовнішнього управління, однак *неабсолютний суверенітет* істотно відрізняється від *абсолютної відсутності суверенітету* у форматі васальної залежності й сервільної запопадливості, від стосунків на принципах васальної підлеглості сюзеренові. Саме в таких випадках набуває неухильних ознак феномен, позначений Іваном Франком словосполученням «думки з чужого плеча».

Саме із цим доводиться мати справу в Україні сучасного зразка, де безроздільно домінують думки «з чужого плеча» і повсякчасне використання методичної примітивістики транснаціональних гешефтарів, яка за інтелектуальним рівнем поступаєть ся навіть висміяним ще півстоліття тому в

СРСР цитатникам Мао Дзедуну. Ключову інтригу теперішнього статус-кво можна фактологічно коректно й семантично влучно окреслити риторичним запитанням: **якщо у своїй хаті ти не маєш повноважень на правду, силу і волю, то варто з'ясувати, чи справді ця хата є твоєю?**

Висновки. Попри те що соціокультурна взаємодія лежить в основі еволюціонування людства, більшість з її прикладних опцій використовується з метою отримання конкурентних переваг та забезпечення корпоративних інтересів певних глобальних гравців і транснаціональних груп впливу. Так взаємовигідне еволюціонування всіх сторін соціокультурної взаємодії перетворюється на світоглядно-аксіологічне домінування певних культурно-цивілізаційних пріоритетів, на тлі яких перспективи взає-

мовигідної еволюції всіх соціокультурних складових людства перетворюються на романтичну ілюзію.

Превалювання за станом на сьогодні саме цієї моделі соціокультурної взаємодії (точніше – соціокультурного маніпулятивно-навіювального впливу) незначних соціокультурних ареалів на абсолютну більшість людства констатує фактом свого існування загрозову тенденцію з вочевидь негативними глобальними наслідками. Такий стан речей спонукає до, з одного боку, знаходження ефективних механізмів блокування негативних тенденцій, а з іншого боку, концептуалізації і праксеологічного втілення таких моделей соціокультурної взаємодії, яка своїм взаємопотенційним ефектом піде на користь усім соціокультурним клас-терам, середовищам і ойкуменам людства.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Баюжева, А.** (2017). Ментальність і соціокультурна сфера: природа взаємодії. *Релігія та соціум*, № 3–4, 142–150.
2. **Бичко, А. К. (Неліпович).** (2014). Українська ментальність. Джерела становлення. Київ: Освіта України. 195 с.
3. **Гончаренко, К.** (2023). Механізм формування інтерпасивного мовчазного суб'єкта в освітньому просторі. *Вища освіта України*, № 1 (88), 32–38. URL: <https://journals.udu.kyiv.ua/index.php/vou/article/view/6/4>.
4. **Гоцалюк, А. А.** (2024). Демократія як мета і постправда як засіб: дилема когерентності. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*, Випуск 49 (4–6), 7–22.
5. **Гурківська, А. І.** (2022). Політична дійсність в епоху постправди: змістовно-функціональні особливості. *Дис. ... доктора філософії за спеціальністю «052 – Політологія»*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ. 288 с.
6. **Зернецька, О., & Зернецький, П.** (2005). Трансформації віртуального простору та парадигми впливу масмедійних дискурсів. *Політичний менеджмент*. № 3, 100–107.
7. Зміни клімату могли вбити «паралельні» види людства (2024). URL: <https://racurs.ua/ua/n145211-zminy-klimatu-mogly-vbyty-paralelni-vydy-ludstva.html>.
8. **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О., & Юрій, М. Ф.** (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза. 560 с.
9. Культурні цінності Європи (2014). За ред. Ганса Йонаса і Клауса Вігандта; [пер. з нім.]. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА. 552 с.
10. **Лаврук, Т. П.** (2014). Геополітика як елемент соціокультурної системи. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Вип. 85 (№ 6), 345–349.
11. **Лаврук, Т.** (2013). Інформаційна сфера як інструмент геополітичного дискурсу. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Вип. 74 (7), 390–393.
12. Немита Європа: правда чи міф? Історія гігієни (2022). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KGEaO5EKru4>.
13. **Пасечник, С. Є.** (2012). До питання про розрізнення понять «менталітет» і «ментальність» у лінгвістиці та суміжних дисциплінах. *Наукові праці. Т. 70. Вип. 57*. Миколаївський державний гуманітарний університетім. П. Могили. Миколаїв. С. 86–90.

14. **Пінкер, С.** (2022). *Добрі янголи людської природи. Чому у світі панувало насильство і чи стало його менше?* Київ: Наш формат. 864 с.
15. *Проблеми теорії ментальності* (2006). Відп. ред. М. В Попович. Київ: Наукова думка. 407 с.
16. **Рафальський, О. О., & Самчук, З. Ф.** (2018). *Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 688 с.
17. **Рюс, Ж.** (1998). *Поступ сучасних ідей: панорама новітньої науки*. Київ: Основи. 669 с.
18. **Самчук, З. Ф.** (2020). Текст політики на тлі цивілізаційних контекстів і підтекстів як відсутній елемент освітнього дискурсу. *Освітній дискурс: збірник наукових праць /* Голов. ред. О. П. Кивлюк. Київ: ТОВ «Науково-інформаційне агентство «Наука-технології-інформація». Випуск 24 (6), 7–22.
19. *Ancient Chinese civilisation was a product of European intelligence and enterprise* (2024). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=WiAtPoL5lgg>.
20. **Diamond, J.** (2017). *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. W. W. Norton & Company. 528 p.
21. **Eliot, Ch.** (2014). *Hinduism and Buddhism*. Vol. 1. London: Generic. 448 p.
22. **Garfinkel, H.** (1967). *What is Ethnomethodology?* New York: Prentice-Hall, Englewood Cliffs. 320 p.
23. **Howard, S.** (2021). *The Open Society Playbook*. Antelope Hill Publishing. 340 p.
24. *How North Africa Became White Washed: The Truth Exposed* (2024). URL: https://www.youtube.com/watch?v=nrQLduthV_w.
25. **Jachtchenko, W.** (2022). *The Manipulation Bible: The Dark Side of Communication*. Remote Publishing. 232 p.
26. **Keyes, R.** (2004). *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life*. St. Martin's Press. 312 p.
27. **Meyer, E.** (2016). *The Culture Map: Decoding How People Think, Lead, and Get Things Done Across Cultures*. New York: PublicAffairs. 288 p.
28. **Morris, I.** (2013). *The Measure of Civilization: How Social Development Decides the Fate of Nations*. Princeton University Press. 400 p.
29. *Noam Chomsky: Capitalism, Media Control, & the Illusion of Democracy* (2024). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=L0AVZNYE9Rc>.
30. **Pomerantsev, P.** (2015). *This Is Not Propaganda: Adventures in the War Against Reality*. PublicAffairs. 256 p.
31. **Riker, W. H.** (1986). *The Art of Political Manipulation*. Yale University Press. 153 p.
32. **Seneviratne, K.** (2019). *Myth of 'Free Media' and Fake News in the Post-Truth Era*. Sage Publications Pvt. Ltd. 320 p.

REFERENCES

1. **Bayuzheva, A.** (2017). *Mentalnist i sotsiokulturna sfera: pryroda vzayemodiyi [Mentality and the sociocultural sphere: the nature of interaction]*. *Relihiya ta sotsium*, № 3–4, 142–150 [in Ukrainian].
2. **Bychko, A.K. (Nelipovych).** (2014). *Ukrayinska mentalnist. Dzherela stanovlennya [Mentality and the sociocultural sphere: the nature of interaction]*. Kyiv Osvita Ukrainy. 195 p. [in Ukrainian].
3. **Honcharenko, K.** (2023). *Mekhanizm formuvannya interpasynoho movchaznogo subyekta v osvithnomu prostori [The mechanism of formation of an interpassive silent subject in the educational space]*. *Vyshcha osvita Ukrainy*, №1 (88), 32–38. Retrieved from: <https://journals.udu.kyiv.ua/index.php/vou/article/view/6/4> [in Ukrainian].

4. **Hotsalyuk, A.A.** (2024). Demokratsiya yak meta i postpravda yak zasib: dylema koherentnosti [Democracy as an end and post-truth as a means: the dilemma of coherence]. *Osvitniy diskurs: zbirnyk naukovykh prats*, 49 (4–6), 7–22 [in Ukrainian].

5. **Hurkivska, A. I.** (2022). Politychna diysnist v epokhu postpravdy: zmistovno-funktsionalni osoblyvosti [Political reality in the post-truth era: substantive and functional features]. *Doctor's thesis*. Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, Kyiv. 288 p. [in Ukrainian].

6. **Zernetskyi, O., & Zernetskyi, P.** (2005). Transformatsiyi virtualnoho prostoru ta paradyhmy vplyvu masmediynykh diskursiv [Transformations of virtual space and paradigms of influence of mass media discourses]. *Politychnyy menedzhment*. № 3, 100–107 [in Ukrainian].

7. Zminy klimatu mohly vbyty “paralelni” vydy lyudstva [Climate change could kill “parallel” species of humanity] (2024). Retrieved from: <https://racurs.ua/ua/n145211-zminy-klimatu-mogly-vbyty-paralelni-vydy-ludstva.html> [in Ukrainian].

8. **Kalakura, YA.S., Rafalskyi, O.O., & Yuriy, M.F.** (2017). Mentalnyy vymir ukrayinskoyi tsyvilizatsiyi [The mental dimension of Ukrainian civilization]. Kyiv : Heneza. 560 p. [in Ukrainian].

9. Kulturni tsinnosti Yevropy [Cultural values of Europe] (2014). Za red. Hansa Yonasa i Klausu Vihandta; [per. z nim.] Kyiv : DUKH I LITERA. 552 p. [in Ukrainian].

10. **Lavruk, T.P.** (2014). Heopolytyka yak element sotsiokulturnoyi systemy [Geopolitics as an element of the sociocultural system]. *Hileya: naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats*, 85 (№ 6), 345–349 [in Ukrainian].

11. **Lavruk, T.** (2013). Informatsiyana sfera yak instrument heopolytychnoho diskursu [The information sphere as a tool of geopolitical discourse]. *Gileya: naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats*, 74 (7), 390–393 [in Ukrainian].

12. Nemyta Yevropa: pravda chy mif? Istoryia hihiyeny [Unwashed Europe: truth or myth? History of hygiene] (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=KGEaO5EkRu4> [in Ukrainian].

13. **Pasechnyk, S.YE.** (2012). Do pytannya pro rozriznennya ponyat “mentalitet” i “mentalnist” u lnhvistytsi ta sumizhnykh dystsyplinakh [On the question of distinguishing between the concepts of “mentality” and “mentality” in linguistics and related disciplines]. *Naukovi pratsi. Vol. 70. Issue. 57*. Mykolayivskyy derzhavnyy humanitarnyy universytet. P. Mohyly. Mykolayiv. P. 86–90 [in Ukrainian].

14. **Pinker, S.** (2022). Dobri yanholy lyudskoyi pryrody. Chomu u sviti panuvalo nasylstvo i chy stalo yoho menshe? [Good angels of human nature. Why was there violence in the world and has it become less?]. Nash format. 864 p. [in Ukrainian].

15. *Problemy teorii mentalnosti [Problems of the theory of mentality]* (2006). Vidp. red. M. V. Popovych. Kyiv : Naukova dumka. 407 p. [in Ukrainian].

16. **Rafalskyi, O.O., & Samchuk, Z.F.** (2018). *Tsyvilizatsiyi perekhrestya suchasnoho suspilstva [Civilizational crossroads of modern society]*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny. 688 p. [in Ukrainian].

17. **Ryus, Zh.** (1998). *Postup suchasnykh idey: Panorama novitn'oyi nauky [Progress of modern ideas: Panorama of modern science]*. Kyiv: Osnovy. 669 p. [in Ukrainian].

18. **Samchuk, Z.F.** (2020). Tekst polityky na tli tsyvilizatsiynykh kontekstiv i pidtekstiv yak vidsutniy element osvitnoho diskursu [The policy text against the background of civilizational contexts and subtexts as a missing element of educational discourse]. *Osvitniy diskurs: zbirnyk naukovykh prats / Holov. red. O.P. Kyvlyuk*. Kyiv : TOV “Naukovo-informatsiyne ahent-stvo “Nauka-tekhnohohiyi-informatsiya”, 24 (6), 7–22 [in Ukrainian].

19. Ancient Chinese civilisation was a product of European intelligence and enterprise (2024). Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=WiAtPoL5lgg> [in English].

20. **Diamond, J.** (2017). *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. W.W. Norton & Company. 528 p. [in English].

21. **Eliot, Ch.** (2014). *Hinduism and Buddhism*. Vol. 1. London: Generic. 448 p. [in English].
22. **Garfinkel, H.** (1967). *What is Ethnomethodology?* New York: Prentice-Hall, Englewood Cliffs. 320 p. [in English].
23. **Howard, S.** (2021). *The Open Society Playbook*. Antelope Hill Publishing. 340 p. [in English].
24. *How North Africa Became White Washed: The Truth Exposed.* (2024). Retrieved from: https://www.youtube.com/watch?v=nrQLduthV_w [in English].
25. **Jachtchenko, W.** (2022). *The Manipulation Bible: The Dark Side of Communication*. Remote Publishing. 232 p. [in English].
26. **Keyes, R.** (2004). *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life*. St. Martin's Press. 312 p. [in English].
27. **Meyer, E.** (2016). *The Culture Map: Decoding How People Think, Lead, and Get Things Done Across Cultures*. New York: PublicAffairs. 288 p. [in English].
28. **Morris, I.** (2013). *The Measure of Civilization: How Social Development Decides the Fate of Nations*. Princeton University Press. 400 p. [in English].
29. *Noam Chomsky: Capitalism, Media Control, & the Illusion of Democracy* (2024). Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=L0AVZNYE9Rc> [in English].
30. **Pomerantsev, P.** (2015). *This Is Not Propaganda: Adventures in the War Against Reality*. PublicAffairs. 256 p. [in English].
31. **Riker, W.H.** (1986). *The Art of Political Manipulation*. Yale University Press. 153 p. [in English].
32. **Seneviratne, K.** (2019). *Myth of 'Free Media' and Fake News in the Post-Truth Era*. Sage Publications Pvt. Ltd. 320 p. [in English].